

Микола Рябчук

“СЯК-ТАК, АБИЯК”: ДВАДЦЯТЬ РОКІВ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ

Саркастичну формулу “сяк-так, аби- як” (“muddling through”) на позначення українських реформ і взагалі посткомуністичної трансформації вперше, здається, вжив Олександр Мотиль у статті “Як зрозуміти Україну”, опублікованій 1997 року в березневій “Критиці”, а невдовзі й у “Harriman Review” (Winter, 1998). У подібних термінах описали розвиток України й Домінік Арель (“плутаний шлях” [10, р. 342–346]), Андрей Лужницький (“рух зигзагами” [20]) та Марта Дичок (“рух без змін, зміни без руху” [13]). Усі ці та інші звороти вказують на те саме: відсутність чітких, послідовних та ефективних реформ у країні, котра, попри високі початкові сподівання, так і не стала позитивним прикладом посткомуністичних змін.

Двадцять років тому, коли розпався Советський Союз, Україна була однією з найрозвиненіших країн регіону. Безумовно, комуністична модернізація була перверсивною, й Україна успадкувала від неї ресурсомістку, технологічно відсталу, гіпермілітаризовану промисловість, неефективне сільське господарство, недорозвинену інфраструктуру. Проте за більшістю соціально-економічних показників вона виглядала не гірше від країн Балтії та Центрально-Східної Європи, не кажучи вже про Балкани. Навіть коли врахувати характерну для всіх постсоветських держав низьку соціальну згуртованість та взаємодовіру, глибоко закорінений правовий нігілізм, повсюдну корупцію, дисфункціональність усіх інституцій та специфічну советську (чи східноєвропейську, як вважає Джордж Шопфлін) політичну культуру [32], Україна все одно мусила б трансформуватися принаймні на рівні Румунії та Болгарії чи Албанії-Македонії.

А проте, на відміну від відсталіших балканських країн, Україна зіткнулася з дво-

ма специфічними проблемами, які істотно ускладнили її інтеграцію у євроатлантичний світ і посткомуністичну трансформацію загалом. По-перше, це проблема національної ідентичності, що її українці схильні недооцінювати й заперечувати, а європейці, навпаки, – перебільшувати й есенціалізувати. І, по-друге, це проблема уявної приналежності України до російської сфери впливу, до “упривілейованих інтересів” Кремля, що її європейці на словах заперечують, проте практичними діями лише підтверджують, посилюючи цим українські неврози та ресентименти й непрямим чином заохочуючи росіян до ще агресивнішої поведінки. Першу проблему добре ілюструють журналістські кліше про гаданий поділ України на буцімто “націоналістичний” Захід і так званий “проросійський” Схід. Другу проблему відображено в поширених стереотипах цинічного Заходу та зловмисної Росії, що потайки домовляються коштом України за її спиною.

Жоден стереотип не є цілком безпідставним. Проблема ідентичності та пов’язану з нею проблему ціннісних орієнтацій засвідчують найрізноманітніші соціологічні дослідження. Декотрі з них показують високу кореляцію між типом/силою національної ідентичності та соціально-політичними настановами [33], що ретранслюються зокрема й у різну електоральну поведінку та, відповідно, чітку регіональну поляризацію, помітну в результатах усіх виборів [9]. “Російську” проблему підтверджують досить численні приклади застосування Заходом подвійних стандартів як у Східній Європі, так і в цілому світі, де цинічна Realpolitik раз-у-раз спонукає до жертвування ідеалами й цінностями задля практичних інтересів.

Українці зіткнулися з цією Realpolitik ще в 1918–1920 рр., коли держави Антанти

не лише не підтримали їхніх національно-визвольних змагань, а й стали на боці їхніх сильніших супротивників. Ще драматичнішим і абсолютно ганебним було цілковите ігнорування західними урядами організованого більшовиками Голодомору. Суто інструментальне ставлення до України – підрядне щодо значно важливіших стосунків з Росією – помітне і в сьгоднішніх діях та висловлюваннях західноєвропейських політиків. Робоча записка, підготовлена міністерствами закордонних справ Франції та Німеччини 2000 року, напередодні великого розширення Євросоюзу, стверджує, зокрема, що “прийняття України до ЄС означатиме ізоляцію Росії. Тому досить обмежитися тісною співпрацею з Києвом. Євросоюз не повинен розширюватися далі на схід...” [22] (див. докладніше про це в моїй статті “Метафори зради” [3; 29]).

Стереотипи виникають тоді, коли реальні явища сприймаються некритично, однобоко, в містифікованому, есенціалізованому та спрощеному вигляді. Журналістське кліше України, поділеної на “націоналістичний” Захід та “проросійський” Схід, безумовно, відбиває певну реальність (ідентичнісні та політико-регіональні відмінності), проте водночас спотворює цю реальність, накидаючи досить фальшиве уявлення про суть самого поділу. Що, наприклад, означають терміни “націоналістичний” і “проросійський” у поширеній журналістській мантрі? Чому бінарну опозицію створено з двох прикметників, які не є насправді бінарно опозиційними? І які наслідки цієї мовної маніпуляції? Чи не підказує вона, що “націоналістичний” Захід – більш ксенофобський і тому небезпечніший, аніж не-націоналістичний (себто інтернаціоналістський? космополітичний? толерантний?) Схід? І чи не впливає з тої фальшивої бінарної опозиції, що сам факт “проросійськості” (хоч би що вона означала) робить когось менш “націоналістичним”, а отже, морально зрілішим і політично респектабельнішим від того, хто не є “проросійським” (або є недостатньо “проросійським”)? Чи не стає таким чином “проросійськість” синонімом “нормальності”, а її брак – цілком у дусі советської пропаганди – синонімом “націоналізму”?

Тож чи не було б правильніше й інтелектуально порядніше підставити реальні антоніми в цю псевдо-бінарну формулу? І протиставити (якщо вже так кортить) “проросійському” Сходові – “проєвропейський” Захід? Або, коли дуже вже муляє очі україн-

ський “націоналізм” Західної України, – протиставити йому російсько-советський націоналізм України Східної?

Подібну деконструкцію й проблематизацію варто застосувати і до стереотипу “цинічного” та “зрадливого” євроатлантичного Заходу. У нашому випадку найцікавіше і, ймовірно, найнеприємніше для українців питання варто сформулювати так: “А чи не є Захід таким піддатливим на російські маніпуляції і готовим так легко пожертвувати Україною задля якихось своїх геополітичних, економічних та інших вигод саме тому, що Україна так і не стала надійною і відповідальною державою, а самі українці насправді ще більш піддатливі на російські маніпуляції, ніж Захід, і ще менш за нього готові будь-чим пожертвувати заради власної незалежності та декларативної європейської інтеграції?”. І чи не дистанціюється Захід від України з тих самих причин, що й від Туреччини? Адже обидві країни й справді мають велику і досить впливову прозахідну меншість, обидві проголошують євроінтеграцію своєю метою і навіть роблять дещо в цьому напрямку, а проте, обидві мають так само велику й впливову антизахідну більшість, зорієнтовану на традиційні антиєвропейські цінності, що їх репрезентує в одному випадку середньовічна мусульманська духовна спільнота “умма”, у другому – така ж архаїчна російсько-імперська православнo-слов’янська уявна спільнота – “русский мир”. У всіх цих країнах, що межують із Євросоюзом на півдні і сході, проникливо зауважує Йозеф Лангер, “точиться більш або менш відкрита громадянська війна, в основі якої – незгода щодо засвоєння чи відкинення західних цінностей” [19].

Поразка західників у цих країнах, особливо в таких великих і вже достатньо вестернізованих, як Туреччина й Україна, може мати для Заходу справді катастрофічні наслідки. Проте з цього зовсім не впливає, що Захід, закинувши все, повинен робити за турків та українців їхні домашні завдання.

Енергія міфу

Можна сказати, що більшість внутрішніх і зовнішніх проблем, із якими борюється сьогоднішня Україна, тою чи тою мірою пов’язані з невирішеною проблемою ідентичності. Україна, по суті, змагається з наслідками злоякісного історичного міфу, що, будучи інтерналізованим, фатально вплинув на становлення української ідентичності й

так само фатально, будучи інтернаціоналізованим, вплинув на сприйняття України світовою спільнотою. Ідеться про міф так званої “тисячолітньої російської держави”, котра, насправді, не була ні російською, ні тисячолітньою. Важко назвати ще якийсь міф, котрий зробив би таку карколомну міжнародну кар’єру в ролі незаперечної історичної “правди”. На кілька століть він непохитно утвердився в університетах і наукових працях, розмножився в мас-медіях та маскульті й зробився такою собі прописною істиною, ставити під сумнів яку могли лише божевільні та націоналісти (тобто теж божевільні, тільки специфічного виду). Сама відсутність у західних мовах прикметника “руський” великою мірою ілюструє його потугу: в рамках цього імперського міфу просто немає потреби розрізняти словесно те, що вважають історично тотожним.

Сконструйований на межі XVII–XVIII століть – приблизно в той самий час і в той самий спосіб, до речі, що й міф про Румунію як спадкоємицю Стародавнього Риму, – киеворуський міф відкидав, по суті, золотоординську спадщину Московського царства і винаходив нову спадщину, київську, про яку в попередні століття московські царі, за проникливим спостереженням Едварда Кінана, навіть не думали [18]. Цілий ланцюг додаткових маніпуляцій було пророблено для надання міфіві більшої переконливості і привабливості. Конгломерат середньовічних князівств, доволі слабо поєднаних кровними зв’язками, без ефективних комунікацій і спільного адміністративного апарату, було піднесено до рангу “імперії” – попередниці теперішньої Російської, її, сказати б, історичної префігурації. Досить віддалений генеалогічний зв’язок московських князів із київськими – загалом тривіальний для тогочасної Європи, де всі правителі були до якоїсь міри родичами одне одного, – було доповнено ще й церковною спадкоємністю і таким чином сакралізовано. По суті, русько-православна “умма” була одержавлена, інституціалізована як імперія на чолі з Божим помазаником, а імперія – сакралізована як синкретична спільнота не лише підданих, а й вірних. І навіть на фонетичному рівні було утверджено міфічний зв’язок із Руссю через просту, проте ефективну заміну традиційної назви Московія на спеціально сконструйовану у квазі-латинському, “архаїчному” стилі самоназву “Росія”.

Винайдення “Росії” мало відтак для Русі та русинів-українців куди серйозніші політичні наслідки, ніж винайдення “Румунії” для римлян чи, скажімо, “Великобританії” – для бретанців. По-перше, воно легітимізувало територіальні претензії Москви/Петербурга до начебто “російських” земель і, зокрема, до Києва, тобто до України і Білорусі, котрі ніколи не належали Московському царству, проте за допомогою простого перейменування перетворювалися на історичну частину міфічної Русі-Росії. Знищення Польщі та загарбання Росією її східних – білорусько-українських – земель стало закономірним наслідком безневинної начебто історико-філологічної маніпуляції. А по-друге, фіктивна спадкоємність Москви щодо Києва ефективно делегітимізувала саме існування українців та білорусів, оскільки і ті, й ті були “руськими”, а отже, “росіянами” – дарма що насправді до XVIII століття не мали з московитами майже нічого спільного. Власне, навіть сьогодні, після двох століть бруталної русифікації, українська та білоруська мови є значно ближчими одна до одної і навіть до польської (лексично), аніж до російської. Православ’я на цих теренах завжди було відкритим до західних впливів, освіченішим та екуменічним, а сама церква (до її підпорядкування Москві) була радше інституцією громадянського суспільства, ніж авторитарної держави [35].

Парадоксальним чином міф “Київської Росії” виявився надзвичайно шкідливим не лише для українців та білорусів, існування яких він засадничо заперечував, а й для самих росіян, оскільки суттєво затримав їхнє перетворення в модерну націю. Задля уявної “спадкоємності” Москви щодо Києва він поклав надто сильний і вже навіть на той час досить анахронічний наголос на релігійній (православній) ідентичності східних слов’ян як основі їхньої квазі-національної єдності і зробив малоістотні в модерну добу династичні зв’язки між київськими князями та московськими царями інституційною легітимізацією новочасної російської держави. Таким чином, у рамках міфу не лишилося жодного місця для появи модерної громадянської ідентичності й жодних можливостей для формування новочасних державних інституцій у моноліті сакралізованого самодержавства та одержавленого сакрум.

Середньовічна православна “умма” як суто духовна спільнота вірних була одержавлена і перетворена на політизовану (панслов’янську) спільноту імперських підда-

них. Заміна православного месіанізму на комуністичний не змінила загального характеру русько-російської “умми”, її анахронічної державної інституціалізації та засадничо негромадянського способу ототожнення з нею з боку підданих. “Русский мир” є й сьогодні своєрідним аналогом “умми”, що фактично визнають консервативні російські мислителі, заявляючи про спорідненість власного панслов’янсько-православного фундаменталізму з ісламським на протиположному заходу лібералізму. “Православна й ісламська традиції майже в усьому подібні, – твердить знаний кремлівський “геостратег” Александр Дугін. – Ми однаково відкидаємо специфічні аспекти світської, західної, європейської, індивідуалістичної концепції прав людини”. Інший кремлівський пропагандист і промотор “русского мира” патріарх Кіріл (Гундяєв) переконаний, що є “цінності не менш важливі, ніж права людини. Це – віра, етика, церковні таїнства, Вітчизна” [12].

Розвінчання й відкинення архаїчного “києворуського” міфу виглядає відтак надзвичайно важливим для успішного розвитку всіх трьох східнослов’янських народів, особливо для росіян, котрі найглибше його інтерналізували й найвідчайдушніше борються за його збереження. Цей злостий міф системно посилює антизахідні, антимодерні й фактично антимодернізації сили в усіх трьох країнах, наголошуючи засадничу “іншість” есенціалізованої євразійсько-східнослов’янсько-православної цивілізації та відкидаючи західні цінності й інституції, включно з поняттями прав людини, громадянської національної ідентичності та ліберально-демократичної держави-нації як єдиної новочасної альтернативи домодерній патримоніальній імперії. Православно-східнослов’янська “умма” – “русский мир” – ідеологічно обслуговує саморуйнівну війну із Заходом та безперспективне збереження домодерних норм, звичаїв, практик, інституцій. Майже двохсотлітнє протистояння “західників” і “слов’янофілів” є лише частковим відбиттям фундаментальнішого “зіткнення цивілізацій” і “змагання ідентичностей” у новочасній Росії, а до певної міри і в Білорусі та Україні.

З-поміж трьох східнослов’янських народів українці, схоже, просунулися найдалі в емансипації від “умми” та конструюванні модерної національної самтотожності. Проте цей процес ще далекий від завершення, що легко помітити, зокрема, з актуальних полі-

тичних та ідеологічних баталій. Українській національній ідентичності в Україні протистоїть нині не російська імперська й, тим більш, не російська національна ідентичності, а – специфічний різновид місцевої, постімперської ідентичності, що її за браком іншого терміна можна окреслити як “малоросійська” чи “креольська”. У певному сенсі (насамперед територіальному, але також політичному і почасти навіть культурному) ця ідентичність є теж українською. Проте, на відміну від української національної, котра протягом двох століть формувалася в процесі болісного виокремлення з русько-православної “умми” через протиставлення себе російському “Іншому” й уявно-символічне ототожнення із Заходом, українська “креольська” ідентичність сформувалася фактично в межах “умми” як продукт її напіврозпаду, перетворившись з імперсько-регіональної ідентичності в різновид національної щойно після здобуття Україною незалежності й великою мірою завдяки їй. Якщо у випадку української національної ідентичності культурна й ментально-психологічна емансипація її носіїв від імперії передувала емансипації політичній, то у випадку “креольської” ідентичності політична емансипація (розпад ССРСР) виявилася первісною, натомість культурна й ментально-психологічна емансипація від імперії залишається перспективним проектом, який може реалізуватися по-різному або й не реалізуватися зовсім.

Суперечливі ідентичності

Вісім років тому американський автор проникливо зауважив, що головна відмінність між західними “новими незалежними державами” колишнього ССРСР, з одного боку, та балканськими державами, з іншого, полягає не в економіці, політичній культурі, правовій свідомості, масштабах корупції тощо. Найголовніша, якщо не єдина справді істотна відмінність між двома цими групами криється в їхній ідентичності [34]. Відповідно й російський чинник проявляється щодо них по-різному. Якщо в одному випадку Росія має і бажання, і здатність маніпулювати цими країнами, то в другому така здатність, а відповідно й бажання є значно меншими. В цьому сенсі головною проблемою України є не те, що вона “лише невеликою мірою була зачеплена еволюцією політичних структур від авторитаризму до плюралізму, яка відбулась у Західному світі за останніх п’ятсот ро-

ків” [14; 15]. Балканські країни теж не вельми були нею зачеплені. Проте, і це значно важливіше, вони не стали частиною середньовічної “умми”, не інтерналізували (в основній своїй масі) наднаціональної мусульманської ідентичності під отоманськими турками – на відміну від українців та білорусів, котрі інтерналізували русько-східнослов’янську ідентичність як таке собі одержавлене продовження ідентичності русько-православної із засадничо антизахідними й антимодерними компонентами.

Советський тоталітаризм із його лютим антизахідництвом, політичним терором та “антинаціоналістичною” пропагандою лише зміцнив наднаціональну східнослов’янську ідентичність у більшості українців та білорусів. В обох цих випадках головним і безмірно ворожим “Іншим” проголошувався не лише зловмисний та лиходійний Захід, а й ті прозахідні українці та білоруси, котрі еретично відпали від східнослов’янської “умми”. Характерно, що навіть сьогодні, по двадцяти роках незалежності, жителі Центральної України почувають більшу соціальну дистанцію до західних українців (котрі давно вже й безповоротно від “умми” відпали), ніж до росіян. А жителі Півдня та Сходу вважають не лише “западєнців”, а й жителів Центральної України чужішими за росіян і навіть за білорусів (у їхній уяві – повністю зрусифікованих/советизованих, а отже – “формальніших”, “своїших”).

Результати соціологічних досліджень дають чимало матеріалу для роздумів про “разючі відмінності між заходом країни та сходом і півднем – у всьому, що стосується цінності незалежності, ролі й статусу в Україні російської мови, суті стосунків із Росією, геополітичної орієнтації тощо, – словом, феномену, центрального для повсякчасних дебатів про «дві України»” [4; 28; 37; 40]. Але вони ж таки створюють ґрунт і для найрізноманітніших інтелектуальних та політичних спекуляцій. Здебільшого ці спекуляції досить наївні й некомпетентні (що зовсім не означає, що цілком нешкідливі) [11; 16; 23, р. 11; 24; 25; 30; 36]. Подеколи вони зумисне провокативні, агресивні й загрозові – як, скажімо, репліка Путіна Бушеві в Бухаресті на саміті НАТО, що “Україна – це навіть не країна” [31], або “обмовка” в інтерв’ю журналові “Time”: “Україна дуже близька до нас, майже половина її населення має друзів або родичів у Росії. В Україні офіційно живе 17 мільйонів етнічних росіян. Майже 100% на-

селення вважають російську рідною мовою” [27]. (Насправді, за даними останнього перепису населення, 2001 року в Україні проживало 7,8 мільйонів росіян і близько 30% населення країни називало рідною мовою російську [38].) Невдовзі в розмові з Обамою Путін знову заявив про “17 мільйонів росіян в Україні”, підтвердивши тим, що йдеться аж ніяк не про випадкову обмовку (17 мільйонів замість 17 відсотків, або 17 замість 7), а таки про свідому провокацію [26].

Незалежно, зрештою, від щирості та правдивості цих заяв, усі вони обслуговують спільне пропагандистське послання – утверджують як самоочевидну й загально визнану ідею драматичного поділу України на українську й російську (чи україномовну й російськомовну) частини і про буцімто прагнення тої другої відокремитися від України і приєднатися до Росії з огляду на свою одвічну й органічну до неї приналежність. Ця ідея насправді така ж наївна, як і припущення, що англomовна більшість Ірландії хоче приєднатися до Великобританії, квебекці – до Франції, а іспаномовні жителі Латинської Америки мріють про воз’єднання з Іспанією.

Загальнонаціональне опитування, проведене в грудні 2004 року, у самий розпал сепаратистських погроз із боку донецької владної олігархії, переляканої Помаранчевою революцією, показало, що українці не підтримують ані утворення незалежної держави в межах південно-східної України (8,8 % “за”, 82,3 % “проти”), ані автономії Донецького регіону (8,1 % “за”, 83,4 % “проти”), ані відокремлення Донецької області від України та приєднання до Росії (5,9 % “за”, 86,2 % “проти”). У 2007-му абсолютна більшість респондентів (89,5 %) заявили, що бачать майбутнє свого регіону в межах України. При цьому 88,2 % опитаних категорично висловилися проти відокремлення їхньої області від України й утворення незалежної держави; 85 % – проти відокремлення і приєднання до іншої держави; і 74,1 % – проти надання їхній області автономного статусу в межах України. На півдні країни сепаратистські тенденції підтримали 8,1 % опитаних (переважно в Криму), на сході – 4,8 %. При цьому цікаво, що позиція росіян і русофобів в Україні стосовно територіальної цілісності країни не надто відрізняється від позиції решти населення: 79 % опитаних росіян висловилися проти незалежності їхньої області, 77 % проти її приєднання до іншої держави, і 60 % – проти федералізації України [6, с. 20].

Навесні 2008 року абсолютна більшість опитаних (87,5 %) заявила, що вважає Україну своєю батьківщиною, і переважна більшість (68,5 %) при тому ствердила, що пишається своїм громадянством [5]. У 2005-му майже 75 % опитаних назвали себе патріотами України [8, с. 12]. При цьому, знову ж таки, настрої росіян та русофобів не надто відрізнялися від загальнонаціональних: 86 % респондентів із цієї групи визнали Україну своєю батьківщиною і 72 % назвали себе її патріотами [2].

Опитування, проведене в Україні наприкінці жовтня 2008 року, у розпал світової економічної кризи, засвідчило, що лише 20 % респондентів не проти проміняти національну незалежність на економічний добробут, тимчасом як 65 % рішуче проти такого обміну. Регіональні показники дещо відрізняються – на Заході “обмін” підтримує лише 13 %, на Сході 24 %, тимчасом як рішуче відкидає таку пропозицію відповідно 70 % і 62 %. Проте загальне позитивне ставлення до незалежності як спільної цінності зберігається скрізь, попри загострення економічних проблем [7].

Поділені, але не розколені

Щоб краще зрозуміти українські реалії, слід пам'ятати, що мовні й етнічні ідентичності жителів України є досить часто гібридними, розмитими та нестабільними. Якщо, скажімо, розширити можливі варіанти етнічної самоідентифікації респондентів, передбачивши в анкетах ширший спектр відповідей, то ми з'ясуємо, що “виключно українцями” себе вважає лише 56 % опитаних, “виключно росіянами” – лише 11 %, натомість аж 27 % зараховує себе до проміжних груп, себто вважає себе одночасно, хоч і різною мірою, й росіянами, й українцями [39, р. 32]. Так само плінною і неоднозначною є мовна самоідентифікація багатьох громадян у країні, де практично всі розуміють і українську, й російську, і де три чверті населення можуть вільно спілкуватися обома мовами, залежно від обставин.

Україна, поза всякими сумнівами, поділена – мовно, культурно, релігійно, політично, регіонально. А проте в ній немає чіткої географічної лінії, вздовж якої би можна було безболісно розділити цілу країну – як це прогнозують або й дораджують міжнародні оглядачі і як, може, й справді було б зручніше для реалізації двох досить різних, важко сумісних між собою національних проектів. Точніше – таких ліній є надто багато і вод-

ночас у багатьох випадках їх бракує, тому що різні групи та ідентичності перемішуються, взаємодіють, витворюють гібридні й перехідні форми з плінними межами та постійною дифузиею й мутацією ідентифікаційних прикмет.

Традиційний поділ на “Схід” і “Захід”, що його так полюбляють зарубіжні оглядачі, є справді виразний, коли обмежити той напівміфічний “Схід”, скажімо, Донбасом, а напівміфічний “Захід” – Галичиною. Проте мірою просування з обох кінців України до центру контрасти блякнуть і відмінності затираються. Дедалі виразнішими натомість стають гібридність, еkleктицизм, подеколи в курйозних формах, котрі можна було б назвати постмодерними, коли б ця країна не перебувала насправді за багатьма показниками в до-модерному стані.

Найвідчутнішим і, безумовно, нейнебезпечнішим є ідеологічний поділ, який ретранслюється в поділ політичний та, відповідно, в чіткі електоральні преференції в “помаранчевих” регіонах історичної Речі Посполитої й Гетьманщини та “блакитних” регіонах історичного “Дикого поля”. В основі цього ідеологічного поділу лежать різні, щоб не сказати діаметрально протилежні, уявлення про українське минуле й майбутнє та про українську ідентичність узагалі. Один проект – український національний – можна окреслити також як “центрально-східноєвропейський” – і з огляду на його генеалогічну та, сказати б, дискурсивну подібність до більшості інших східноєвропейських національних проектів, і з огляду на його нормативні орієнтації та зовнішньополітичні інтенції. Він ґрунтується на переконанні, що Україна є засадничо європейською нацією і, хоч її розвиток був затриманий та спотворений русифікацією й советизацією, вона все ж прагне “повернутися до Європи”, подібно до всіх її східноєвропейських сусідів.

Другий проект – український “кредольський” (чи “малоросійський”) – можна окреслити як східнослов'янський, виразно зорієнтований на всіх рівнях у протилежний, антизахідний бік. Опис цього проекту є значно складнішим, оскільки він лише недавно виокремився з суто регіонального “малоросійства” і ще до кінця не оформився як проект саме національний. Наразі йому бракує символічних ресурсів і послідовного, внутрішньо зв'язаного й несуперечливого нарративу. Еkleктичні запозичення з різних дискурсів – від імперсько-українофобсько-

го, панслов'янського й православно-фундаменталістського до неосоветського чи навіть українсько-нативістського – використовуються поки що інструментально, залежно від ситуації та специфічної цілі, проте не витворюють ще цілісності, необхідної для національного (чи такого, що прагне стати національним) проекту.

Фактично він є поки що перехідним явищем – від суто колоніального малоросійства до постколоніального українства чи, ймовірно, до неокolonіального креольства. Проект мовби коливається між старосвітським імперським регіоналізмом (психологічним, культурним і політичним) та новочасним постімперським креольством, яке утверджує власне домінування – домінування урбанізованих, освіченіших, заможніших колоністів – над відсталішими, маргіналізованими, переважно рустикальними тубільцями.

Хоч як це парадоксально, але саме цей проект був підтриманий у грудні 1991-го двома третинами тогочасного дорослого населення України, котре проголосувало на референдумі за формальне відокремлення України як території від Москви, проте зі збереженням старих колоніальних інституцій, кадрів (на чолі з Леонідом Кравчуком), практик та, як з'ясувалось невдовзі, структурних механізмів домінування колоніальних “еліт” над аборигенами. Натомість за антиколоніальний проект, представлений несоветськими кандидатами (насамперед В'ячеславом Чорноволом), проголосувало менше третини.

За десять років ситуація дещо змінилася – не в останню чергу внаслідок зміцнення української національної ідентичності та поступового розвитку громадянського суспільства. Співвідношення сил між прихильниками двох альтернативних проектів зробилося більш-менш рівним. Починаючи від 2002 року, проєвропейські, демократичні партії та кандидати отримують на всіх виборах приблизно ту саму кількість голосів, що й проросійські/советофільські. Доля виборів, таким чином, вирішується проміжною, украй нестабільною групою виборців, котрі чітко не визначилися й тому легко піддаються найнепередбачуванішим хвилевим чинникам. Так само опортуністичною і кон'юнктурною виявляється й поведінка значної групи політиків, котрі цих виборців прямим чи непрямым чином репрезентують. Консолідація демократії, як, утім, і авторитаризму, за таких обставин виявляється доволі проблематичною.

У пошуках нової парадигми

Помаранчева революція 2004 року показала відносну силу українського громадянського суспільства, здатного – спільно з низкою ситуативних союзників – протистояти авторитарному тискові олігархічної влади і навіть активно протестувати проти грубих виборчих фальсифікацій. Водночас революція показала відносну слабкість суспільства, нездатного належно проконтролювати приведені ним до влади революційних лідерів та спонукати їх до здійснення широкомасштабних реформ.

Усупереч сподіванням, Помаранчева революція не стала українським аналогом східноєвропейських оксамитних революцій 1989 року, оскільки не змінила радикально старої системи, не усунула від влади скорумпованих авторитарних еліт і не встановила справді нових, ліберально-демократичних правил гри в рамках фундаментально реформованої правової держави. Замість почати й рішуче утвердити в масштабах усієї країни гру за чіткими й однаковими для всіх правилами, помаранчеві лідери продовжили звичну і характерну для всіх квазі-демократичних режимів гру з правилами. Внутрішні поділи в їхньому таборі зробили, однак, цю гру набагато менш ефективною, ніж у мафійно консолідованіших попередників та опонентів, що врешті й призвело до цілковитого паралічу та колапсу помаранчевої влади і тріумфального повернення на всі керівні позиції представників найреакційнішої, найкорумпованішої і найавторитарнішої частини попереднього режиму – так званого “донецького клану”.

За кілька місяців після свого обрання в лютому 2010 року президент Віктор Янукович, не надто церемонячись із Конституцією та іншими законами й правилами, узурпував із прибічниками практично всю владу в країні й розпочав досить енергійне переслідування політичної опозиції з виразним наміром установити в Україні “керовану демократію” російського зразка. Як і за Леоніда Кучми, в якого Янукович два роки (2002–2004) був довіреним прем'єр-міністром, вибіркоче застосування права й заснований на цьому політичний та економічний шантаж знову стали основним інструментом здійснення державної влади.

Водночас, усупереч багатьом прогнозам, Янукович не опанував, принаймні поки що, кучмівського “центризму”, який полягав у маневруванні між різними кланами та показній

державницькій “миротворчості” – зрівноваженні інтересів сходу й заходу, советофілів і атлантистів, проросійських і українських націонал-радикалів. На відміну від усіх своїх попередників, Віктор Янукович зробив виразну й однозначну ставку на російськомовний, переважно советофільський і досить часто українофобський електорат, не погребувавши навіть призначенням одіозного україножера Дмитра Табачника на посаду міністра освіти та безсоромним фаворизуванням православної церкви Московського патріархату коштом усіх інших українських церков. Від березня 2010 року Януковичів уряд здійснює політику повзучої, проте досить послідовної ресоветизації та русифікації символічного простору, національного нарративу й мовно-культурної самоідентифікації населення.

З погляду панівної російськомовної олігархії така політика є по-своєму слушною. “За це [за приниження й упослідження українців] їхній електорат їх і любить, – вважає письменник Юрій Андрухович. – За це він пробачить їм будь-яке “покрощення життя” і все одно, за будь-яких обставин, за них голосуватиме. Бо вони ж “нагнулі бендер” – і це найголовніше” [1]. Ці люди навряд чи читали дослідження Стівена Шульмана про кореляцію між українською ідентичністю громадян та їхньою прозахідною, проринковою, продемократичною орієнтацією. Проте діють вони цілком відповідно до Шульманових спостережень: всіма доступними засобами намагаються ослабити українську ідентичність – як головну перешкоду їхньому авторитарному врядуванню, і заступити її звичнішою і зручнішою для себе ідентичністю гомосовєтікуса, засадничо антизахідною й антиліберальною, – різновидом тієї самої російсько-совєтсько-східнослов’янської ідентичності, що її подібні авторитарні режими плекають у Росії, Білорусі та Придністров’ї. Тому, як прогнозує Олександр Мотиль, “українцям слід очікувати, що наступ на демократію й українську ідентичність триватиме. Справді, оскільки українська мова, культура й ідентичність пов’язуються з демократією і Заходом, а російська мова, культура й ідентичність, на жаль, – з авторитаризмом і совєтським минулим, Янукович повинен атакувати і демократію, й українську ідентичність з однаковим завзяттям” [21].

В обмеженій часовій перспективі така політика здатна принести президентові та його оточенню певну вигоду, проте у віддаленішому майбутньому може мати принаймні два

фатальних для держави і нації наслідки. По-перше, вона позбавляє Україну реальних шансів на повноцінну модернізацію й просування в перший світ, – оскільки те й те в специфічних регіональних умовах є можливим лише на шляху всебічної євроатлантичної інтеграції, якої без союзу з демократичною частиною суспільства та прийняття демократичних правил гри не досягнути. По-друге, така політика антагонізує значну частину населення й веде до поглиблення наявних мовно-культурних поділів та, в кінцевому підсумку, до розколу країни або її “ольстеризації”. І по-третє, ескалація внутрішнього конфлікту та репресивних дій уряду неминуче веде до “лукашенкізації” режиму, тобто його міжнародної ізоляції й потрапляння під повний контроль Росії, що означає, зокрема, консервацію і поглиблення всебічної цивілізаційної відсталості.

Відчуття цих загроз, схоже, спонукає режим – принаймні прагматичну його частину – повернутися до кучмівської політики зовнішньої “багатовекторності” та внутрішнього “центризму”, проте з цілої низки причин ця опортуністична політика “моментократії” – “сяк-так, абияк” – не є нині реальною. Одну з цих причин ще два роки тому відзначили Адріан Каратницький та Олександр Мотиль: Росія більше не схильна толерувати багатовекторні ігри Києва й вимагає від нього цілковитого послуху [17]. Дедалі менше готовий грати в ці ігри й Брюсель. Євросоюзові, схоже, набридло толерувати антиєвропейську за своїм духом політику авторитарного українського уряду лише на тій підставі, що він невпинно декларує свою “проєвропейськість”. Так само малореальною є нині й відбудова для уряду квазі-центристської ніші. З одного боку, комуністична загроза, яку успішно експлуатував у 1990-х роках Леонід Кучма, зійшла нанівець, а советофільський електорат КПУ й ПСПУ став фактично електоратом Партії регіонів. А з другого боку, “націоналістична загроза”, попри всі зусилля Януковичевих політтехнологів її роздмухати, так і не набула достатньо переконливих вимірів.

Сказане, зрозуміло, не означає, що уряд Януковича відважиться, за прикладом Лукашенка, на радикальну ресоветизацію країни та перетворення її в поліцейську державу – з усім міжнародними наслідками, які з цього випливають. Тим більше не означає це готовності української олігархії до реальної демократизації та європеїзації країни, себто – відмови від звичної монополії в усіх галузях і запровадження чесної, а тому абсолютно

незвичної і небезпечної для них політичної та економічної конкуренції. Скоріш за все режим якийсь час вагатиметься між репресивними діями в стилі Лукашенка та маніпулятивними заходами в стилі Кучми, причому остаточний вибір на користь тої чи тої політики доведеться зробити 2012-го чи, найпізніше, 2015 року – у зв'язку з парламентськими та президентськими виборами і цілком реальною загрозою втрати влади. Характер вибору залежатиме від того, що на тоді видаватиметься режимові небезпечнішим: прихід до влади опозиції чи міжнародні санкції за фальсифікацію виборів.

Висновок

Протягом двадцяти років Україна розвивалася без чіткої стратегії, опортуністично реагуючи на хвилеві виклики або ж просто їх за змогою уникаючи. Мовно-культурні поділи та несформована національна ідентичність істотно послабили загальну амбівалентність суспільства й ускладнили процес посткомуністичної трансформації. По-перше, вони ослабили суспільну довіру, згуртованість, солідарність і об'єктивно зменшили без того низький рівень соціального капіталу. По-друге, вони полегшили виживання поганим політикам, котрі можуть приховати власну нездарність і непорядність демагогічними гаслами; електорат, таким чином, мобілізується не довкола конкретних політичних програм, а просто довкола “наших поганих хлопців” супроти “чужих”. По-третє, вони зробили суспільство вразливим щодо зовнішніх маніпуляцій – насамперед з боку Росії. І по-четверте, поглибили в багатьох відчуття обложеної фортеці, обмеживши тим самим обсяг, зміст та відвертість інтелектуальних дискусій, спонукаючи супротивні сторони говорити й робити не те, що правильно, а те, що вигідно. Ці поділи, як слушно зауважили Мотиль і Каратницький, “впроваджують політику ідентичності геть у все, роблячи компроміс дуже важким” [17].

Подолання такого роду “поділів” є досить складним, хоч, у принципі, як показує досвід окремих країн, цілком можливим. Для цього, однак, потрібна певна національна консолідація на альтернативних засадах, якими могла б бути історія економічного успіху, правова держава, ліберально-демократичні правила гри – словом, усе те, чого досягти за наявних ідентичнісних поділів і конфронтацій доволі проблематично. Помаранчева революція була спробою розірвати порочне коло, про-

те відчинене нею вікно можливостей досить швидко зачинилося. Це, звісно, не означає, що всі шанси безнадійно змарновані і не варт працювати над відчиненням нового вікна.

Література

1. Андрухович Ю. Навіщо Януковичу червоний прапор? [Електронний ресурс] / Юрій Андрухович. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news/news-437640.html>.
2. Дзеркало тижня. – 2008. – № 18. – 17–23 травня.
3. Рябчук М. Метафори зради / Микола Рябчук // Критика. – 2009. – № 7–8.
4. Сольчаник Р. Хто ці люди? / Роман Сольчаник // Критика. – 2009. – № 7–8.
5. Українська правда [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kipu.com.ua/Komment/2009.03/k_18_03.html.
6. Формування спільної ідентичності громадян України: перспективи і виклики // Національна безпека і оборона. – 2007. – № 9.
7. Центр з інформаційних проблем територій Національної Академії Наук України, загальноукраїнське соціологічне дослідження, 29–31.10.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/news/2007/1226089879.html>.
8. Якименко Ю. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборчої кампанії-2006 / Юрій Якименко, Олександр Литвиненко // Національна безпека і оборона. – 2006. – № 1.
9. Arel D. The “Orange Revolution”: Analysis and Implications of the 2004 Presidential Election in Ukraine / Dominique Arel // Third Annual Stasiuk-Cambridge Lecture on Contemporary Ukraine. – Cambridge University, 2005. – 25 February.
10. Arel D. Ukraine: The Muddle Way / Dominique Arel // Current History. – 1998. – No. 8.
11. Coalsen R. Putin’s Russia Reaches Out / Robert Coalsen // RFE/RL Newline. – 2008. – 23 December.
12. Coalsen R. Russian Conservatives Challenge Notion of “Universal” Values / Robert Coalsen // RFE/RL Report. – 2008. – 10 December.
13. Dyczok M. Ukraine: movement without change, change without movement / Marta Dyczok. – Amsterdam, 2000.
14. Fraser D. Taking Ukraine Seriously: Western and Russian Responses to the Orange Revolution / Derek Fraser // Europe’s Last Frontier? Belarus, Moldova, and Ukraine between Russia and the European Union / Oliver Schmidtke and Serhiy Yekelchuk (eds.). – New York, 2008.
15. Hamilton D., Mangott G., eds. The New Eastern Europe: Ukraine, Belarus, Moldova / Daniel Hamilton, Gerhard Mangott. – Washington DC, 2007.
16. Hochhuth R. Um 1000 Kilometer näher / Rolf Hochhuth // Frankfurter Rundschau. – 2008. – 30 Dezember.

17. Karatnycky A. The Key to Kiev / Adrian Karatnycky, Alexander Motyl // Foreign Affairs. – 2009. – No. 3.
18. Keenan E. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviours / Edward Keenan // The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia / S. Frederick Starr (ed.). – Armonk NY, 1994.
19. Langer J. Wider Europe and the Neighbourhood Strategy of the European Union – A Quest of Identity? / Josef Langer // Europe 2020. – 2004. – 19 April.
20. Lushnycky A. Ukraine on Its Meandering Path between West and East / Andrej Lushnycky. – Bern, 2009.
21. Motyl A. Containing the Con / Alexander Motyl // Kyiv Post. – 2010. – 12 May.
22. New Neighbourhood – New Association. Ukraine and the European Union at the beginning of the 21st century // Batory Foundation Policy Papers. – 2002. – No. 6.
23. Papadopoulos M. Russia steps up pressure on Ukraine / Marcus Papadopoulos // Religious Intelligence. – 2008. – 16 June.
24. Petro N. N. Recasting Ukraine's identity? / Nicolai N. Petro // Open Democracy. – 2009. – 30 January.
25. Prazan M. L'Ukraine, "pays européen"? Pas évident, par / Michaël Prazan // Le Monde. – 2008. – 15 Septembre.
26. Putin to Obama: At Least 17 Million Russians Live in Ukraine // Ukrainiana. – 2009. – 9 July.
27. Putin Q & A: Full Transcript // Time. – 2007. – 18 December.
28. Riabchuk M. Die Ukraine: ein Staat, zwei Länder? / Mykola Riabchuk // Transit. – 2002. – No. 23.
29. Riabchuk M. Metaphors of Betrayal / Mykola Riabchuk // Eurozine. – 2009. – No. 14.
30. Richard Wagner, War Joseph Roth vielleicht Ruthene? // Neue Zürcher Zeitung. – 2008. – 3 Juni.
31. Russian Officials Keep Up Tough Talk on Ukraine // RFE/RL Newline. – 2008. – 8 April.
32. Schopflin G. The Political Traditions of Eastern Europe / George Schopflin // Daedalus. – 1990. – No. 1.
33. Shulman S. National Identity and Public Support fro Political and Economic Reform in Ukraine / Stephen Shulman // Slavic Review. – 2005. – № 1.
34. Solchanyk R. Ukraine, Europe, and... Albania / Roman Solchanyk // The Ukrainian Weekly. – 2003. – No. 10.
35. Soltys D. Shifting civilizational borders in orange Ukraine / Dennis Soltys // International Journal [Toronto]. – Winter, 2005–2006.
36. Spengler. Americans play Monopoly, Russians chess / Spengler // Asia Times. – 2008. – 19 August.
37. Szporluk R. Warum die Ukrainer Ukrainer Sind / Roman Szporluk // Transit. – 2002. – No. 23.
38. www.ukrstat.gov.ua/Perepis/PidsPer.html
39. Wilson A. Elements of a theory of Ukrainian ethno-national identities / Andrew Wilson // Nations and Nationalism. – 2002. – No. 1.
40. Zhurzhenko T. Ukrainische Mythologie / Tatiana Zhurzhenko // Transit. – 2002. – No. 23.